

ԳՐԻՉ ԵՎ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Անի, Սուլթանիա, ձեռագիր մատյան, Գրիգոր քահանա, մանրանկարիչ Ավագ, Մոմեղեն սարկավագ, Ավետարան, գրչության կենտրոն:

ԺԴ դարասկզբին Անի մայրաքաղաքի քաղաքական ու տնտեսական ծանր կացության հետևանքով բազմաթիվ անեցիներ, թողնելով հայրենի քաղաքը, տարագրվեցին՝ բնակություն հաստատելով Կիլիկիայում, Ղրիմում, Վանում, Տրապիզոնում, Լեհաստանում, Պարսկաստանի մի շարք բնակավայրերում, այդ թվում նաև Իլխանության մայրաքաղաք Սուլթանիայում:

Հիշատակարաններում նորաշեն և արքայանիստ քաղաք հիշատակվող Սուլթանիան ԺԳ դարավերջին հիմնադրել էր Հուլավյան իլխան Արղուն խանը (1284-1291), իսկ ԺԴ դարասկզբին Օլջայթու խոզաբանդա խանը (1304-1316) ավարտում է քաղաքի կառուցումը և շատ կարճ ժամանակում դարձնում Հուլավյան պետության մայրաքաղաք՝ նորաստեղծ և ծաղկուն քաղաքն անվանելով Սուլթանիա: Գտնվելով քարավանային ճանապարհներին՝ Սուլթանիան դառնում է Առաջավոր Ասիայի առևտրական կենտրոններից մեկը: Սուլթանիան, որ զարգացման լավ հնարավորություններ էր ապահովում առևտրի և արհեստների համար, ապահովեց նաև ներգաղթած հայերի տնտեսական և մշակութային հնարավորությունները:

Հայերը Սուլթանիայում և նրա հարևան Օրդուբազարի շրջանում հիմնեցին եկեղեցիներ. դրանք դարձան հոգևոր-մշակութային և գրչության կենտրոններ, որտեղ իրենց գործունեությունը շարունակեցին նաև Անի մայրաքաղաքից այստեղ տարագրված անեցի գրիչներն ու ծաղկողները՝ իրենց հետ բերելով անիական դպրոցի լավագույն ավանդույթները:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անուն Մատենադարան, minasyan.tamara64@mail.ru, ք.գ.ք., հոդվածը ստանալու օրը՝ 16 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 22 նոյեմբերի, 2024:

Սուլթանիա արտագաղթողների մեջ էր նաև Հակոբ քահանայի և Սեդա խաթունի որդին՝ գրիչ և ծաղկող Մխիթար Անեցի քահանան¹։ Մխիթարի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ սակավ տեղեկություններ ենք ստանում նրա հիշատակարաններից։ Հայտնի չեն նրա ծննդյան և մահվան թվականները։ Անեցի մականունը հուշում է, որ ծնվել է Անիում, հավանաբար ԺԳ դարի վերջին քառորդին, որովհետև 1338 թվականի իր օրինակած ձեռագրի հիշատակարանում բողոքելով՝ իրեն համարում է արդեն ծեր, աչքի լույսը՝ պակաս, իսկ 1356 թվականի հիշատակարանում՝ թշվառ ալևոր և տկար։ Մխիթարը կրթություն է ստացել Անիում, որտեղ նրա առաջին ուսուցիչը եղել է Ճան Հակոբ քահանան, ապա աշակերտել է Գրիգոր քահանային, որը նույնպես գաղթել էր Սուլթանիա²։

Մխիթար Անեցուց մեզ շորս ձեռագիր մատյան է հասել, բոլորն էլ թղթյա ձեռագրեր են, գրված են գեղեցիկ ու համաչափ բոլորգրով և նկարազարդ են ճաշակով։ Այդ ձեռագրերից երեքը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ՄՄ 2961, 4429, 7740), մեկը՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի գրատանը (Եղմ. 1941)։ Ձեռագրերից երկուսում Մխիթարը և՛ գրիչն է, և՛ ծաղկողը, և՛ կազմարարը, իսկ երկուսը նա օրինակել է Գլաձորի դպրոցի սան, հետագայում Սուլթանիայում գործունեություն ծավալած մանրանկարիչ Ավագի համագործակցությամբ, որի հետ առանձնակի սիրով է աշխատել։ Կինելով Անիի մշակութային կյանքի ծնունդ՝ Մխիթարը իր հետ Սուլթանիա բերեց նաև անիական դպրոցի մշակութային ավանդույթները, դարձավ ոչ միայն Սուլթանիայի գրչության կենտրոնի, այլ առհասարակ հայ մշակութային կյանքի նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը³։ Մխիթարի բարձր արվեստը գրչության և զարդանկարչու-

¹ ԺԳ դարի գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցուն չպետք է շփոթել պատմիչ Մխիթար Անեցու հետ։ Վերջինս ապրել է ԺԶ դարում, կրթություն է ստացել Հոռոմոսի վանքում, եղել է Անիի Կաթողիկե եկեղեցու (Մայր տաճար) փակակալ։ Մխիթարը 1177 թ. Հոռոմոսում ընդօրինակել է Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը, որը Սամուել Անեցու հնագույն ձեռագրերից մեկն է (ՄՄ 3613), իսկ 1181-1193 թվականներին Հառիճի վանքի վանահայր Գրիգորի պատվերով գրել է մի պատմական երկ, որը մեզ հասվածաբար է հասել։ Մխիթարը կատարել է նաև թարգմանություններ։ Տե՛ս **Մխիթար Անեցի**, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ՝ **Հ. Մարգարյանի**, Երևան, 1983, **Սամուել Անեցի**, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց՝ **Ա. Հայրապետեան**, առաջաբանը՝ **Կ. Մաթեոսեանի**, Երևան, 2011, էջ 21, **Կ. Մաթեոսյան**, *Անին և անեցիները*, Երևան, 2021, էջ 394-395։

² 14-րդ դարում Անիից գաղթած և Սուլթանիայում բնակություն հաստատած ֆահանայական երկու ընտանիքի հայտնի ներկայացուցիչներն էին նշանավոր գրիչ, ծաղկող, կազմարար Մխիթար Անեցին և նրա հոգևոր հայրը՝ Գրիգոր ֆահանան։ Այս մասին տե՛ս **Կ. Մաթեոսյան**, *Անին և անեցիները*, էջ 335-338։

³ **Կ. Մաթեոսյանը** անդրադարձել է Մխիթար Անեցու ձեռագրական ժառանգությանը որպես Անիի գրչության կենտրոնի ներկայացուցիչ։ Տե՛ս **Կ. Մաթեոսյան**, *Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը*, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 307-309։

թյան մեջ Գարեգին Հովսեփյանը բացատրում է Անիում կրթություն ստանալու հանգամանքով⁴:

Մխիթարից մեզ հասած առաջին մատյանը 1321 թվականի բոլորգիր թղթյա ժողովածու է, որը բովանդակում է իմաստասիրական և խրատական երկեր, ինչպես նաև ներսես Շնորհալու «Բանք չափաւ» պոեմը և «Թուղթ ընդհանրական»-ը (ՄՄ 2961): Հիշատակարանում գրչության վայրը չի նշվում: Ամենայն հավանականությամբ Մխիթարը մատյանն ընդօրինակել է Անիում, երբ դեռ չէր գաղթել Սուլթանիա, որովհետև Սուլթանիայում Մխիթարի հաստատվելու մասին առաջին տեղեկությունը տալիս է Կարապետ գրիչը 1326 թվականին Գրիգոր քահանայի համար օրինակած ձեռագրի հիշատակարանում (եղմ. 453): Անիից տարագրվածների շարքում գրիչը այսպես է հիշում Մխիթար Անեցուն. «զհոգեւոր եղբայրն մեր՝ զՄխիթար Անեցի զերախտաւորն մեր»⁵: Չնայած Կարապետ գրիչը Մխիթար Անեցուն երախտավոր է անվանում, այնուամենայնիվ, նրանից մինչև 1326 թվականը հայտնի է միայն այս ժողովածուն: Իսկ մինչև Սուլթանիա գալը որքա՞ն ժամանակ է Մխիթարը Անիում զբաղվել գրչության արվեստով, չունենք որևէ տեղեկություն:

Հիշատակարանում իրեն «զանարժան գծողս եւ զանվարժ ծաղկողս եւ զանարհեստ կազմողս» համարող Մխիթարը մատյանն ընդօրինակել է սաստիկ սովի, սոսկումի և սրածուծության ժամանակներում, ուստի խնդրում է քամահրանքով չվերաբերել ու չմեղադրել իրեն, որովհետև ժամանակները դառն էին և օրհասական. «Ով ամէնիմաստ եւ բազմահանճար վայելող այսմ բազմիմաստ աստուածային տառիցս, զմեռեալս մեղօք, զպարտականս բիւր քանքարաց մեղաց, զփափաքմամբ փրցփրցուն զանարժան գծողս՝ զՄխիթար Անեցի, միշտ բարի յիշման արժանի առնել զչարս եւ զանարժան, զի վասն այդմ բանի յայսմ նեղ եւ ի նսեմ, դառն եւ ի դժնեա աւուրքս գրեցի, որ էր սով սաստիկ եւ սրածուծիւն եւ սասանութիւն եւ շարիս պէսպէս եւ զանազան» (ՄՄ 2961, թ. 39բ):

Մխիթարը հիշատակագրություններ է թողել ձեռագրի մի քանի էջերում և խորանի կամարի տակ (թ. 2ա), ճակատագրողի ներսում (թ. 237ա), ցանկը եզրագծող շրջանակի վերին և ստորին գերանների վրա (թ. 81բ): Նա կատարել է նաև կիսախորանի, ճակատագրողերի, թռչնային և բուսական լուսանցազարդերի, թռչնագիր և հանգուցագիր զարդագրերի ծաղկազարդումը՝ օգտագործելով կարմիր, կապույտ, մանուշակագույն, կանաչ, շագանակագույն երանգներ և ոսկի: Գիրը գեղեցիկ է ու համաչափ, խորագրերը գրված են կարմիրով, սկզբնատողերը կապտավուն են, առաջին տառերը՝ թռչնագիր և հանգուցագիր:

⁴ Գ. Յովսեփեան, «Մխիթար Անեցի գրիչ եւ նկարիչ (գործակցութեամբ Գլաձորի նկարիչ Աւագ ղպրի)», Հասկ հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, Անթիլիաս-Լիբանան, 1948, էջ 192-196:

⁵ Ն. Պողաբեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, Երուսաղէմ, 1967, էջ 420-421:

Մխիթարը նկարել է նաև երկու թեմատիկ նկար՝ Սիրաք իմաստունին (1բ) (նկ. 1) և Ներսես Շնորհալուն (թ. 249բ): Մանկավարժության պատմաբանները հատկապես ուշադրության են արժանացրել առաջին նկարը, որտեղ ներկայացված է դասավանդման ընթացքը. դեմ-դիմաց նստած են ուսուցիչը և աշակերտները, նրանց մեջտեղում շինության մանրակերտ է տեղադրված, իսկ հանդիպա-

Նկ. 1. ՄՄ 2961, 1բ, Սիրաք իմաստուն և աշակերտներ

կաց էջին «Իմաստութիւն Սիրաքայ» բնագիրն է: Պատկերագրութեան նման ձևը հուշում է, որ այստեղ ճարտարապետական գիտելիքների դասավանդման պահն է ներկայացված, որն արվում է մանրակերտի ցուցադրման միջոցով⁶:

Ձեռագրի ընդօրինակումն ավարտելուց ընդամենը երկու տարի առաջ՝ 1319 թվականին էր տեղի ունեցել Անիի ավերիչ երկրաշարժը և մեծ վնաս հասցրել քաղաքին, որը մինչ այդ էլ տուժել էր պատերազմներից: Երկրաշարժը, ինչպես նաև քաղաքական ու տնտեսական անկումը վերջնականապես խաթարեցին քաղաքի բարգավաճումը, և բնակչության մեծ մասն ստիպված էր լքել Անին:

Հեռանալով Անիից՝ Մխիթար Անեցին հաստատվում է Իլխանության մայրաքաղաք Սուլթանիայում: Այդ մասին հաղորդում է Կարապետ գրչի 1326 թվականի հիշատակարանը (եղմ. 453)⁷:

Մինչև 1334 թվականը Սուլթանիայում Մխիթարի գործունեության մասին որևէ տեղեկություն չունենք: Այս թվականին Մխիթարը գրում, ծաղկում և կազմում է մի Ավետարան, որն այժմ պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանում (եղմ. 1941)⁸: Մխիթարը մատյանի ընդօրինակումը ձեռնարկել է մանրանկարիչ Ավագի ու Գրիգոր քահանանայի հորդորով և իր խոստովանահայր Տիրապետ քահանայի հրամանով. «Յոյժ սիրով եւ յօժար կամօք յորդորեցին զմեզ զքաջ քարտուղարն եւ անհամեմատ նկարողն՝ Ավագ վարդապետն եւ բազմերախտ հոգեւոր հայրն մեր, ստոյգ քարտուղարն եւ անհաս ընթերցողն՝ Գրիգոր երէց Անեցի, եւ նստել ծրեցի յարքայանիստ քաղաքն Սուլթանիա, հրամանաւ խոստովանահօրն իմոյ՝ Տիրապետ քահանայի եւ վարդապետի»⁹: Մխիթարը «քաջ քարտուղար եւ անհամեմատ նկարող» է անվանում Ավագին, իսկ իր հոգեւոր հայր Գրիգոր Անեցուն հիշում է որպես «բազմերախտ հոգեւոր հայրն մեր, ստոյգ քարտուղարն, անհաս ընթերցողն, զուսուցիչն մեր եւ զխրատիչն»¹⁰: Այստեղ ուշադրության արժանի է այն, որ Մխիթարը Գրիգոր Անեցուն «ստոյգ քարտուղար» է անվանում, այսինքն՝ գրիչ, բայց պետք է նկատենք, որ Գրիգորի գրչութեամբ մեզ ձեռագիր մատյան հայտնի չէ¹¹:

⁶ Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ գաղոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 249:

⁷ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 420:

⁸ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 6, Երուսաղեմ, 1972, էջ 481-486: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2020, էջ 200-201:

⁹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 6, էջ 484:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 483-484:

¹¹ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը Գրիգոր Բահանային նույնացնում է Սուրբանիայում 1329 թվականի ձեռագրի գրիչ Գրիգոր Երեցի հետ (ՏԵՆ Լ. Սարգսյան, «Հին կտակարանի նկարագրողումը ԺԴ դարի հայերեն մի Աստվածաշնչում (Ավագ մանրանկարչի արվեստը)», *ԲՄ*, № 28, 2017, էջ 296, ծնթ. 4): Սա կարծում ենք, հավանական չէ, որովհետև Գրիգոր Բահանային

Մխիթարը թողել է հիշատակարաններ մատյանի տարբեր էջերում: Իրեն մեղապարտ աշխարհական համարող գրիչը մատյանն ընդօրինակել է արքայանիստ Սուլթանիա քաղաքում և իր, ծնողների, հարազատների ու երախտավոր ուսուցիչների հոգու փրկության համար նվիրել «արեգակնափայլ եւ երկնահանդէս գերահռչակ Սուրբ ուխտին ///» (թ. 15ա): Հիշատակարանի այս հատվածում մեկ բառ քերված է և բացակայում է սրբավայրի անունը: Նույն ձեռագրի մեկ այլ հիշատակարանում (թ. 156ա) Մխիթարը դարձյալ գրում է, որ մատյանը ընծայել է «քրիստոսակիր եւ հրաշագործ արեամբ ներկեալ հաշին եւ աստուածահրաշ Սուրբ Նշանին ///»: Հիշատակարանը դարձյալ թերի է, տեղանունն այստեղ նույնպես չնշված է, բայց գրեթե կասկած չի մնում, որ խոսքը Վարագա Ս. Նշանի մասին է, որովհետև, ինչպես կոեսնենք 1424 թվականի հետագայի հիշատակարանից, Ավետարանը կոչվում է Վարագա Ավետարան:

Մխիթարը երախտագիտություն է հիշում Սուլթանիայի հայ համայնքի առաջնորդ հոգևոր Սարգիս քորեպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Գրիգոր եպիսկոպոսին: Գրիչը չի մոռանում պատվելի ծերունի հաշատուր քահանա Սեբաստացուն և նրա անդրանիկ որդուն՝ Ներսես սարկավագին, Ստեփանոս երեց Բաբերդցուն և նրա որդի Շնոֆոր սարկավագին, որոնք սիրով օժանդակել են Մխիթարին սկսած գործը ավարտին հասցնելու: Մխիթար Անեցին հիշատակում է իր ծնողներին՝ Հակոբ քահանային և Սեդա խաթունին, հարազատ եղբայրներ Գևորգ և Գրիգոր քահանաներին, քույր Զալալին, իր ուսուցչին՝ Ժան Հակոբին: Իսկ վերջում գրիչը խնդրում է հիշել նաև իրեն. «զսեւացեալս մեղաւք՝ զՄխիթար եղկելի, որ անարժան ձեռաւք գրեցի եւ անվարժ ծաղկեցի եւ անարհեստ կազմեցի եւ ետու գուգել զսա» (թ. 308ա):

Ավագը նկարել է տասներկու տերունական պատկերներ՝ Ավետում՝ 2բ, Ծնունդ՝ 3ա, Ընծայումն՝ 3բ, Մկրտություն՝ 4ա, Այլակերպություն՝ 4բ, Ղազարի հարությունը՝ 5ա, Մուտք երուսաղեմ՝ 5բ, Վերջին ընթրիք՝ 6ա, Խաչելություն՝ 6բ, Դժոխքի ավերումը՝ 7ա, Համբարձում՝ 7բ, Գալուստ՝ 8ա՝ կից համապատասխան գրություններով, ինչպես նաև չորս ավետարանիչների դիմանկարները: Իսկ Մխիթարը կատարել է խորանների, անվանաթերթերի և լուսանցազարդերի ծաղկազարդումը: Դրա համար էլ Մխիթարն իրեն անվանում է «ծաղկող», իսկ Ավագին՝ «նկարող»: Խաչելության մանրանկարի ստորին մասում Ավագը պատկերել է նաև Մխիթարի դիմանկարը՝ հետևյալ գրությամբ. «Անարժան ծառայն

Մխիթար Անեցուց բացի անդրադարձել է նաև Կարապետ գրիչը: Վերջինս 1341 թվականին իր օրինակած ձեռագրի հիշատակարանում Գրիգորի մասին գրում է, որ նա օժտված էր վարդապետական շնորհով, առաքինի և իմաստությամբ լի մարդ էր (Վենետիկ, ձեռ. 935, ք. 448ա): Մինչդեռ Գրիգոր երեցը իր մասին թողել է միայն մի փոքրիկ և աղքատ հիշատակություն՝ «Յիշեսցի՛ գլխուն եւ զանարհեստ գրիչս՝ գրիգոր երեցս եւ զձեռնսն մեր ի Քրիստոս» (ք. 353ա):

իւր Մխիթար ի ծունկս անգեալ խնդրել զթողութիւն իւր բազում յանցանացն եւ ամենայն մեղաւորաց բարեխօսութեամբ Սբ. Կուսին Մարիամու Աստուածածնին» (Նկ. 2.):

Պատմական հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նույն ձեռագրի 1424 թվականի հիշատակարանը: Հետագայի գրիչը գրում է, որ Կարա Յուսուֆի որդի Իսքանդարը, մեծ զորքով արշավելով Ռշտունյաց գավառ, պաշարում է Վանա բերդը, ավերում է ամենուր, ոմանց սպանում, ոմանց գերեվարում է, քանդում ու այրում է եկեղեցիները, թալանում ձեռագիր մատյաններ: Այս Ավետարանը, որ գրիչը

Նկ. 2. եղմ. 1941, ք. 6բ

Վարագա Ավետարան է անվանում, գերեվարում և տանում են Սղերդ¹² քաղաք. «Եւ յայսմ ամի, որ թվականն Հայոց էր ՊՀԳ. (1424) ... եկն Սքանդարն յերկիրն Ըռշտունեաց բազում հեծելօք եւ զՎանայ բերդն խսարեաց եւ շատ աւեր էած, զոր սպանմամբ, եւ զոր գերութեամբ, եւ զոր այրելով, եւ զեկեղեցիքն կործանեցին, եւ զգրեանքն գերի վարեցին եւ բերին ի քաղաքն Սղերդ» (եղմ. 1941, թ. 108բ-109ա): Այստեղ տանուտեր խոջա Գորգը իր կնոջ՝ Ղրիմխաթունի և փեսայի՝ խոջա Բաղչայիչի հետ 1500 դրամով գնում, գերությունից փրկում են Ավետարանը և կրկին հանձնում Վարագա վանքին՝ հիշատակ իրենց ընտանիքի և մերձավոր բարեկամների հոգու փրկության. «Հաւատարիմ եւ աստուածասէր տանուտէրն խոջա Գորգ, եւ փեսայն՝ խոջա Բաղչայիչ, եւ կենակիցն՝ Ղրիմխաթուն, եւ

¹² Սղերդ փաղաքը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիս նահանգում, Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսների միախառնվելու տեղից ոչ հեռու: Հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Սղերդի դիրքը նպաստավոր է եղել տարանցիկ առևտրի համար: Այստեղով էր անցնում Պարսից «աբխայական հանապարհը», հետագայում նպաստավոր դիրք է ունեցել Հայաստանից Միջագետք և Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող ֆարավանային հանապարհների համար (տես թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 226-229):

ազատեցին ի գերութենէ զսուրբ Աւետարանս... Եւ ետուն ի գին նորա Ռեճ՝ (1500) դրամ մերտնցի, և ետուն կրկին ի Սուրբ Ուխտն»¹³:

1338 թվականին Մխիթարը Սուլթանիայում ընտիր բոլորգորով ընդօրինակում է երկրորդ մատյանը, այս անգամ Աստվածաշունչ, որը Մխիթարի և Ավագի համագործակցության երկրորդ աշխատանքն է (ՄՄ 4429): Մատյանի ծաղկազարդումը պետք է ավարտեր Ավագը, սակայն անհայտ պատճառներով այն անավարտ է մնացել՝ չնայած գրչի մեծ ցանկությանը՝ մատյանը տեսնել ծաղկազարդած, ոսկով զարդարուն և չքնադագեղ. «Ես տեսանեմ զթամամ գրիս/ Ոսկով զուգած այս խորաննիս/ Եւ զանազան այս ծաղկնիս/ Չքնադագեղ այս սուրաթնիս» (ՄՄ 4429, թ. 148բ): Ավագը կատարել է միայն եսայի (22բ) և եզեկիել (93բ) մարգարեների տեսիլքների ուրվանկարները և չի հասցրել գունավորել, հասցրել է ավարտին միայն Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչներին և անվանաթերթերը: Մի քանի էջերում թողած հիշատակարաններում գրիչը խնդրում է հիշել իրեն: Նա գրել է տկար մարմնով և տրտում սրտով, գիրը խոշոր է, դրա համար անմեղադրություն է խնդրում. «Անմեղագիր լերուք խոշորութեան գրոյս եւ սխալանաց սորա, զի էի տկար մարմնովս եւ մեռեալ հոգովս. աղաչեմ անտրտունջ դորդել եւ զմեզ անբամբասանս արձակել. յօժարութիւնս հայեաց եւ մի՛ յարհեստն» (ՄՄ 4429, թ. 319բ):

Ընդարձակ չափածո հիշատակարանում Մխիթարը կարոտով է հիշում հայրենի քաղաք Անին, որտեղ թողել է իր կյանքի լավագույն հիշողությունները, այնտեղ են մնացել նաև հարազատների գերեզմաններ.

Յիշեմ զգաւառն իմ հայրենին,

Զմայրաքաղաք ամուրն Անին.

Եւ ըստ մարմնոյ իմ ծնողին՝

Տէր Յակոբա եւ Սեդային,

Եւ իմ եղբարցն հարազատին՝

Գէորգա եւ Գրիգորին,

Նայեւ քվերն իմ՝ Զալալին,

Որք են ննջել ի տապանին... (ՄՄ 4429, թ. 149ա):

Դարձյալ հիշում է Սարգիս քորեպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Գրիգոր եպիսկոպոսին, արի և քաջ քարտուղար և անհամեմատ նկարող Ավագ մանրանկարչին, իր ուսուցչին և ընտիր գիտնականին՝ Գրիգոր քահանային, նրա որդի Պարոնին, որ իր դասընկերն է եղել, Սուլթանիայի եկեղեցու քահանաներին, որոնց անուններն ու կատարած գործերը թվարկում է մեկ առ մեկ. Ստեփանոս Բաբերդցուն, քարցրաբարբառ Բարսեղ կրոնավորին, Հովհաննես փակակալին, Հայրապետ քահանային, Ներսեսին, Աստուածատուր ոսկերչին, Շնոֆոր սարա-

¹³ Ն. Պողաբեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 6, էջ 485-486:

վագին, Պետրոսին, Մժղնին, Սարգսին, և այսպես՝ բոլորին: Մխիթարը հիշում է նաև իր չորս աշակերտներին՝ Արասբուղին, Թաթոսին, Սայինբեկին, Գրիգորին: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Մխիթարը ոչ միայն հայտնի գրիչ էր ու ծաղկող, այլև ուսուցիչ էր և ուներ իր աշակերտները:

1356-1357 թվականներին Մխիթար Անեցին Մոմեղեն սարկավագի խնդրանքով գրել, ծաղկել ու կազմել է Ավետարան (ՄՄ ձեռ. 7740): Սա Մխիթարից մեզ հասած վերջին մատյանն է: Հիշատակարանում բացակայում է գրչության տեղը, բայց նշվում են մատյանն սկսելու և ավարտելու թվականները. «Գրեցաւ ի ԸՃ. հարիւրերորդի հինգերորդի (1356) ... եղեւ աւարտումս սորա թվիս ՊԶ. (1357)»: Անիից արտագաղթելուց հետո Մխիթարը հաստատվել էր Սուլթանիայում, որտեղից այլևս չէր տեղափոխվել մեկ ուրիշ բնակության վայր: Կարող ենք հետևություն անել, որ Մխիթարից մեզ հասած վերջին մատյանը նաև ընդօրինակել է Սուլթանիայում, երբ արդեն առաջացած տարիքում էր. «Եւ՛ ամենաթշվառ ալեւորակս, մեռեալս մեղօք Մխիթար Անեցի՛ գծող անարժան ձեռամբ սուրբ Աւետարանիս եւ անարհեստ կազմող սորին»: Ձեռագրում ծաղկողի մասին որևէ հիշատակություն չկա, սակայն, ինչպես նկատում է Գարեգին Հովսեփյանը, Մխիթարը նկարել է մանրանկարիչ Ավագի տերունական պատկերների հետևություն¹⁴: Աստղիկ Գեորգյանը, ելնելով ոճային նկարազարդումներից, նույնպես ծաղկազարդումը վերագրում է Մխիթար Անեցուն¹⁵: Մխիթարը նկարել է տերունական պատկերների շարքը՝ (նկ. 3) Ավետում՝ 1բ, Ծնունդ՝ 2բ, Հաղորդություն՝ 3բ, Աստվածամայրը մանկան հետ՝ 4ա, Մկրտություն՝ 5ա, Պայծառակերպություն՝ 5բ, Ղազարի հարությունը՝ 6ա, Մուտք երուսաղեմ՝ 6բ, իսկ 4ա էջի ներքևում՝ Աստվածամայրը մանկան հետ նկարի ստորին մասում, ձեռագրի պատվիրատու Մոմեղեն սարկավագին և նրա որդուն:

Մխիթարը կատարել է նաև Մարկոս, Ղուկաս և Հովհաննես ավետարանիչների դիմանկարներն ու չորս անվանաթերթերի, խորանների, կիսախորանների, բուսական լուսանցազարդերի և թռչնագիր ու հանգուցագիր զարդագրերի ծաղկազարդումը՝ օգտագործելով բազմազան երանգներ և ոսկի: Գրիչը մի քանի տեղերում կարմիր թանաքով սրբագրումներ է կատարել, իսկ ավետարանական յուրաքանչյուր գլխից հետո կարմիրով և կապույտով ցուցումներ է տալիս՝ «Վասն երկու ցանկս կապուտագիր է ի ճապաղն», «Տէրունական հրամանքն աստղանշան կարմիր է ի ճապաղն, ֆռանգաց փոխեն լքով նշագրուած իւրաքանչիւր գլխո», «Տէրունական հրամանքն խաչանիշ կարմիր է, եւ կետածն առաջ է: Վասն երկուս համարագիրն կապուտագիր է ֆռանգաց փոխէ»:

¹⁴ Գ. Յովսէփեան, «Մխիթար Անեցի գրիչ եւ նկարիչ (գործածութեամբ Գլաձորի նկարիչ Աւագ դպրի)», էջ 211:

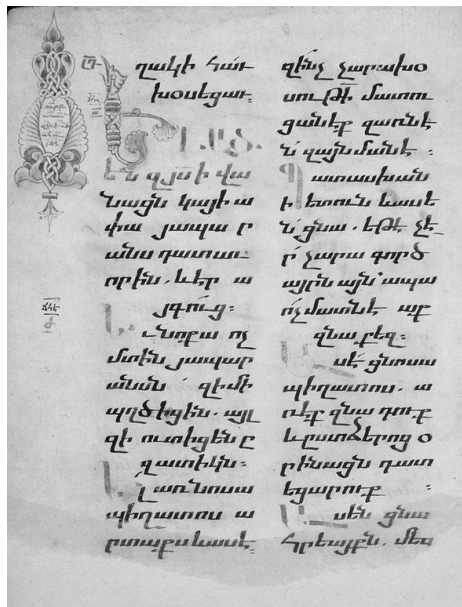
¹⁵ Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն IX-XIX դդ., Գաֆիթ, 1998, էջ 429:

ՄՄ 7740, 1բ, Ավետում

ՄՄ 7740, 2ա, Ծնունդ

ՄՄ 7740, 375բ, գրչության նմուշ

Մոմեղեն սարկավագը, որին Մխիթարը հիշում է որպես «արդարամիտ և բարեպաշտ առն, լցեալն ամենայն իմաստութեամբ և զարդարեալն զանազան առաքինութեամբ», Ավետարանը խնդրել և ստացել է իրենց ողջ գերդաստանի հիշատակի համար: Նրա անունից Մխիթարը թողել է ընդարձակ հիշատակարան, որտեղ հիշվում են արյունակից և խնամիական կապերով կապված բոլոր կենդանի ու հանգուցյալ բարեկամները, հիշվում են նաև Զաքարի քահանան և կնքավոր Զաքի-չարուխը: Հետաքրքիր է, որ Մոմեղեն սարկավագը չի մոռանում իր արհեստավոր ու առևտրական բարեկամներին՝ ուստա (վարպետ) Ավրանին, ղասաբ (մսագործ) Նվարադին, գինեծախ (գինեվաճառ) Զաքարեին: Հիշատակարանի այս հատվածում գրիչը դարձյալ խնդրում է հիշել իրեն, «որ ծեր ալեալք եւ տկար անձամբ գրեցի», ապա խնդրում է անմեղադիր լինել «սղալանաց եւ խոշորութեան գրիս, վասն զի կարի յոյժ իմն ծեր անձամբ աշխատեցայ ի գրելն սորայ»: Վերջում գրիչը հիշում է մանկտավագ (ավագ վարպետ) Ներսեսին, որն իր օգնականն ու աշակերտն է. «Զբազմավէր ոգի զմանկտաւագ Ներսէսս՝ զսակաւ աշխատողս ի սմայ, աղաչեմ միով Տէր ողորմեայիւ օգնական լինել»: Ներսեսին գրիչը հիշում է նաև 1334 և 1338 թվականներին օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում. նա հաշատուր Սեբաստացի քահանայի ավագ որդին էր, որին գրիչը երկու դեպքում էլ հիշում է Շնոֆոր սարկավագի հետ. «զպատուեալ ծերունին՝ զհաշատուր քահանայ Սեւաստցի եւ զանդրանիկ նորին զսիրելի եղբայրն մեր՝ զՆերսէս սարկաւագ եւ զՍտեփաննոս երէց Բաբերթցի, եւ զորդին՝ զՇնաւոր սարկաւագն, որք բազում սիրով յորդորեցին զմեզ ի գործս եւ օժդակ եղեն տկարիս» (Եղմ. 1941, թ. 156ա):

Ըստ հետագայի հիշատակարանների՝ ձեռագիրը մի քանի անգամ նորոգվել ու կազմվել է: Աներոջ՝ Ամիրշահ աղայի՝ Ս. Սարգիս եկեղեցուն ընծայած Ավետարանը 1488 թվականին Հովհաննեսը զարդարել է տվել արծաթյա տասներեք կոստղերով (թ. 1ա): Հետագայում ավելացվել է նաև կազմի արծաթյա խաչը, որի նվիրատուն՝ ոմն Թուրվանդան, իր և երկու որդիների անունից այդ մասին 1546 թվականին թողել է հիշատակարան (թ. 1ա):

Ամփոփենք, ԺԴ դարի նշանավոր գրիչ, մանրանկարիչ և կազմարար Մխիթար Անեցին հայկական ձեռագրական մշակույթի նշանավոր դեմքերից է: Իր գրչական գործունեությունը Անիում սկսած արվեստագետը այն շարունակել է Իլխանություն մայրաքաղաք Սուլթանիայում, որտեղ էլ ձեռք է բերել մեծ անուն և ճանաչում:

1385 թվականին Հուլավյանների պետության փլուզման պատճառով Սուլթանիան կորցրեց իր նշանակությունն իբրև մայրաքաղաք, իսկ Լենկ Թեմուրի արշավանքների հետևանքով բնակչությունը տարագրվեց՝ բնակություն հաս-

տատելով ավելի ապահով վայրերում, մասնավորապես Թավրիզում¹⁶: Ավարտվեց նաև Սուլթանիայի հայկական գրչության կենտրոնի գործունեությունը, որի վերջին գրիչն է Մխիթար Անեցին, նրանով է ավարտվում այդ գրչության կենտրոնի մոտ երեսունամյա գործունեության բեղուն շրջանը:

TAMARA MINASYAN

THE LIFE AND MANUSCRIPT LEGACY OF THE SCRIBE
AND MINIATURIST MKHIT'AR ANETS'I

Keywords: Ani, Soltaniyeh, manuscript, priest Grigor, miniaturist Avag, deacon Momeghen, Gospel, scriptorium.

At the beginning of the 14th century, as a result of the political and economic situation in the former Bagratid capital of Ani, many inhabitants left their native city and settled in Cilicia, Crimea, Van, Trebizond, and Poland, as well as in a number of settlements in Persia, including Soltaniyeh, the capital of the Mongol Ilkhanate. Mkhit'ar Anets'i, a famous 14th century scribe, miniaturist and bookbinder, was also among those who emigrated to Soltaniyeh. The artist, who had begun his activity in Ani, continued it in Soltaniyeh, where he acquired a great reputation. Four manuscripts produced by Mkhit'ar Anets'i have come down to us: all are copied on paper, written in beautiful, well-proportioned minuscule (*bolorgir*) and tastefully illustrated. The manuscripts date from 1321 to 1357. Three of them are housed in the Mashtots Matenadaran (Mss M2961, M4429, and M7740) and one manuscript is housed in the manuscript library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem (Ms J1941). Mkhit'ar is the scribe, illuminator and binder of two of the manuscripts, and he copied the other two in collaboration with miniaturist Avag, a pupil of the Gladzor school who later settled in Soltaniyeh. Educated in the cultural circles of Ani, Mkhit'ar carried with him the traditions of the Ani school and became one of the most prominent representatives not only of the Soltaniyeh scriptorium but of Armenian cultural life in general. With the collapse of the Ilkhanate in 1385, Soltaniyeh lost its status as capital and, as a result of Tamerlane's invasions, the population moved to safer locations, notably Tabriz. The activity of the Armenian scriptorium of Soltaniyeh, whose last scribe was Mkhitar Anets'i, also came to an end, thus closing the fruitful period of activity of this writing centre which lasted for about thirty years.

¹⁶ Հ. Մարտիրոսյան, Իրանահայ գաղութի պատմություն, Երևան, 2007, էջ 189:

ТАМАРА МИНАСЯН

ЖИЗНЬ И РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ ПИСЦА И МИНИАТЮРИСТА МХИТАРА АНЕЦИ

Ключевые слова: Ани, Султания, рукопись, священник Григорий, миниатюрист Аваг, дьякон Момеген, Евангелие, скрипторий.

В начале XIV века, из-за неблагоприятной политической и экономической ситуации в столице Ани многие его жители покинули родной город и поселились в Киликии, Крыму, Ване, Трапезунде, Польше, в ряде населенных пунктов Персии, в том числе в Султании, столице Ильханата. Среди тех, кто эмигрировал в Султанию, был и Мхитар Анеци, знаменитый писец, миниатюрист и переплетчик XIV века. В Султации он приобрел большую известность. До нас дошли четыре рукописи, созданные Мхитаром Анеци: все они написаны на бумаге красивым, хорошо калиброванным минускулом (болоргир – арм. букв. «округлое письмо») и богато иллюстрированы. Рукописи датируются 1321-1357 годами. Три из них хранятся в Матенадаране имени Месропа Маштоца (№№ 2961, 4429, 7740), одна – в хранилище Армянского патриархата в Иерусалиме (№ 1941). Мхитар был переписчиком, иллюстратором и переплетчиком двух из этих рукописей, а две другие он переписал в сотрудничестве с миниатюристом Авагом, выучеником школы Гладзор, который позже поселился в Султации. Сформировавшийся в культуре Ани, Мхитар привнес сюда традиции анийской школы и стал одним из самых ярких представителей не только султанийского скриптория, но и местной армянской культурной жизни в целом. С распадом Ильханата в 1385 году Султания перестала быть столицей, а из-за нашествия Тамерлана население перебралось в более безопасные места – в частности, в Табриз. Закончилась и деятельность армянского скриптория Султании, последним писцом которого был Мхитар Анеци, завершивший самый плодотворный, длившийся около тридцати лет, период его деятельности.